

مطالعه تحلیلی درخت واق در دوره تیموری و ایلخانی (مطالعه موردی: نگاره اسکندر و درخت سخنگو)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

کد مقاله: ۶۷۰۷۱

ساناز حسرت نیا^۱، معصومه زمانی سعدآبادی^{۲*}

چکیده

درخت واق یکی از مهم ترین نقش‌مایه های هنر ایران است که در نگارگری نمود بسیاری دارد. نقش مذکور در نگاره اسکندر و درخت سخنگو که جزو نگاره‌های مهم و ارزشمند شاهنامه محسوب می شود، تصویر شده و مطالعه و بررسی ویژگی های بصری آن به منظور شناخت بخشی از تاریخ نگارگری ایران ضرورت می نماید. هدف تحقیق حاضر تحلیل و بررسی نگاره اسکندر و درخت سخنگو در شاهنامه دموت و شاهنامه ابراهیم سلطان متعلق به دوره‌های ایلخانی و تیموری است. بنابراین در پی پاسخ به این سوال اساسی که وجوه تفاوت و تشابه ویژگی‌های بصری درخت سخنگو در دو نگاره اسکندر و درخت سخنگو متعلق به دوره ایلخانی و تیموری کدام است؟ اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی گردآوری شده و با روش توصیفی-تحلیلی به سرانجام رسیده و یافته های تحقیق حاکی از آن است که علیرغم تشابهاتی در وجود عناصری همچون سر انسان و جانوران، تفاوت هایی در نحوه ترسیم آن ها و دیگر عناصر بصری اعم از فرم تنه، شاخه، برگ و ... مشهود است. به طوری که درخت واق در نگاره دوره ایلخانی از ریشه و دو تنه درهم تنیده، شاخه های منحنی، برگ های متراکم، سر زن و مرد و حیوانات و درخت واق دوره تیموری از یک تنه و شاخه های مستقیم، برگ های کم، سر زن، حیوانات و جانوران اسطوره ای تشکیل یافته است.

واژگان کلیدی: نگارگری ایلخانی، نگارگری تیموری، نگاره اسکندر و درخت سخنگو، درخت واق.

۱- دانشجوی کارشناسی نقاشی ایرانی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
۲- دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشکده‌های هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ایمیل: Masoumeh.zamani@ut.ac.ir

۱- مقدمه

درخت واق یا درخت سخنگو ششمین نقش‌مایه از هفت نقش‌مایه کهن الگوهای هنر ایرانی است، این درخت، درختی بارور با میوه‌هایی از سر حیوان و انسانی بوده و در بیان اساطیری در طول زمان از دیده‌ها پنهان شده است. هنرمندان از این نقش‌مایه در آثار نگارگری، تذهیب، تصویرسازی و سایر هنرها بهره جسته‌اند، به طوری که در نگاره‌های دوره تیموری و ایلخانی، نقش مذکور قابل مشاهده و مطالعه است. هدف این پژوهش بررسی درخت واق به لحاظ محتوا و عناصر بصری تشکیل‌دهنده آن در نگاره منتخب اسکندر و درخت سخنگو متعلق به دو دوره تیموری و ایلخانی از ادوار مهم تاریخ نگارگری ایران است. سوال‌های پژوهش عبارتند از: ۱- درخت واق در نگاره اسکندر و درخت سخنگو در دوره تیموری و ایلخانی از چه ویژگی‌های بصری و محتوایی برخوردار است؟ ۲- وجه تشابه و تمایز درخت واق در نگاره اسکندر و درخت سخنگو متعلق به دوره تیموری و ایلخانی کدام است؟ در راستای دستیابی به جواب سوالات مطروح نگاره اسکندر و درخت سخنگو از دو دوره مذکور مورد مطالعه قرار می‌گیرند.

۲- روش تحقیق

روش تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی بوده و اطلاعات و داده‌های آن با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و سایت‌های معتبر گردآوری شده است. در این تحقیق دو نگاره با عنوان اسکندر و درخت سخنگو از دو دوره ایلخانی و تیموری به صورت موردی انتخاب شده و به صورت کیفی و از طریق استدلال استقرایی تجزیه و تحلیل یافته است.

۳- پیشینه تحقیق

در رابطه با موضوع تحقیق حاضر مقالات زیادی نگاشته شده که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد. قوی، فاطمه در مقاله‌ای با عنوان "بررسی درخت سخنگو از منظر خیال سهروردی" در نشریه مطالعات میان رشته‌ای هنر و علوم انسانی، دوره ۲، شماره ۱ سال ۱۴۰۱ به بیان پیشینه‌ای از نقش درخت واق در فرهنگ‌ها و قالی‌ها و ارائه شرحی از قوه خیال و کارکرد آن به عنوان ساحت معرفت‌شناسی خیال و ارتباط آن دو باهم پرداخته است. در مقاله‌ای دیگر، قشقایی، پریناز و مهدی محمدی با عنوان "تحلیل شمایل‌شناسانه سیر استحاله نگاره اسکندر و درخت سخنگو از دوره ایلخانی تا دوره صفوی" در فصلنامه رهیوبه هنرهای صناعی، دوره اول، شماره ۴ سال ۱۴۰۱ به سیر تحولات و رمز گشایی نقش‌مایه اسکندر و درخت سخنگو بر اساس روش اروین پانوفسکی پرداخته و سیر استحاله درخت سخنگو در سه نگاره را مورد بررسی قرار داده‌اند. طبق یافته‌های این مقاله، نقش واق که با زیبایی و قدرت در مقابل اسکندر جلوه می‌نماید، سعی در انتقال پیامی است که در لایه‌های زیرین معنایی نگاره‌ها قرار گرفته است. در مقاله‌ای دیگر، ذکاوت، سحر و خشایار قاضی‌زاده با عنوان "بررسی تطبیقی ویژگی‌های بصری درخت سخنگو در نگاره شاهنامه دموت با داستان مشی و مشیانه" در پژوهش‌نامه گرافیک نقاشی، دوره ۴، شماره ۷ سال ۱۴۰۰ به ویژگی‌های مشی و مشیانه و مشخصه‌های درخت سخنگو در اشعار و نگاره اسکندر و درخت سخنگو در شاهنامه دموت و نیز اشتراک و افتراق مشی و مشیانه با درخت سخنگو پرداخته‌اند. همچنین حسینی، سیدرضا و فاطمه حیدری در مقاله‌ای با عنوان "مطالعه تحلیلی نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات قزوینی مصور در هند" در نشریه مطالعات فرهنگ و هنر آسیا، دوره ۲، شماره ۱ سال ۱۳۹۹ ویژگی‌های تصویری نقش درخت سخنگو در نسخه‌های فارسی و عربی عجایب‌المخلوقات مصور در هند را مورد بررسی قرار داده‌اند. همچنین طاهری، علیرضا و سمیه ربیعی در مقاله‌ای با عنوان "شناسایی و طبقه‌بندی نقش درخت واق در فرش‌های سده‌های دهم تا سیزدهم هجری ایران" در نشریه نگره، شماره ۲۵، سال ۱۳۹۲ به اشکال گوناگون آرایه تزئینی درخت واق و خصوصیات ظاهری و ترکیبی این نقش در فرش‌های سده‌های دهم تا سیزدهم هجری پرداخته و به این نتیجه رسیده که سر دیو همواره از نمای تمام رخ و سر انسان از دو نما و به شکلی طبیعی ترسیم شده و سر اژدها نیز از دو نما و به صورت ترکیبی از سر موجوداتی چون مار و تمساح است. طاهری، علیرضا در مقاله‌ای با عنوان "درخت مقدس، درخت سخنگو و روند شکل‌گیری نقش واق" در نشریه باغ نظر، دوره ۸، شماره ۱۹ سال ۱۳۹۰ به این موضوع پرداخته که نقطه اشتراک درخت و انسان در اعتقادات و افسانه‌های ملل چه بوده و چه ارتباطی بین درخت مقدس، درخت زندگی، درخت سخنگو و نقش واق وجود دارد و به این نتیجه دست یافته که توان باروری، نمو و زایش از قابلیت‌های مشترک بین درخت و انسان بوده و بنابراین ارتباط تنگاتنگی بین این دو موجود وجود دارد که منجر به خلق افسانه‌های خارق‌العاده‌ای شده است. در مقاله‌ای دیگر با عنوان "بررسی خواستگاه و انواع نقوش واق در هنر اسلامی" طاهری، علیرضا و سمیه ربیعی در نشریه جلوه هنر، دوره ۲، سال ۱۳۸۹ به افسانه‌های درخت سخن‌گو پرداخته و سپس نقوش واق و انواع آن در هنر اسلامی را مورد بررسی قرار داده‌اند که طبق یافته‌های آن، این نقوش بخشی از هنر تخیلی هنر اسلامی چه در حوزه نگارگری و چه در سایر هنرها به‌شمار می‌رود و خواستگاه آن، داستان‌ها و افسانه‌ها است. در مقاله‌ای دیگر یعقوب آژند با عنوان "اصل واق در نقاشی ایرانی" در نشریه هنرهای زیبا، دوره اول، سال ۱۳۸۸ به مطالعه

این نقش پرداخته که طبق آن، واق اصل ششم هنر نگارگری و کتاب‌آرایی ایران دانسته شده که تقریباً از سده ششم هجری وارد هنر کتاب‌آرایی ایران گردیده است. منشأ پیدایی این نوع نقاشی و به‌ویژه عنوان آن موقوف به افسانه‌ای در باب درختی در جزایر واق‌واق است که میوه این درخت شکل انسان بوده و همین نکته گرچه ریشه در افسانه‌های غیرواقعی دارد، هنرمندان را الهام می‌بخشد تا در شرایطی که کشیدن صورت و پیکره انسان و حیوان بر طبق احادیثی تحریم شده بود، از آن به عنوان آرایه تزئینی بهره بگیرند. در مجموع پژوهشی که به بررسی تحلیلی و موردی درخت واق در دو نگاره اسکندر و درخت سخنگو در دوره‌های ایلخانی و تیموری بپردازد مشاهده نگردید، درحالی‌که این پژوهش به بررسی جزء به جزء نقش واق در دو نگاره منتخب که از نظر ساختار و فرم می‌پردازد حائز اهمیت است.

۴- گذری بر نگارگری دوره ایلخانی

هنر دوره ایلخانی یکی از شاخص‌ترین دوران هنر اسلامی ایران است. در سال ۶۱۶ ه.ق سپاه چنگیز توانست ایران را تصرف کند و تا سال ۶۵۶ ه.ق که هلاکو سلسله ایلخانی را تشکیل دهد، نمایندگانی از طرف خان بزرگ به ایران فرستاده می‌شدند. هلاکوخان بعد از فتح ایران، مراغه را به عنوان پایتخت خودش انتخاب کرد. ایلخانان از ابتدا نخبگان ایرانی را به خدمت گرفتند و بدین ترتیب توانستند موقعیت خویش را تثبیت کنند. حکومت ایلخانان دو نتیجه مهم برای نقاشی ایران داشت که از آن جمله می‌توان به انتقال سنت‌های چینی به ایران که منبع الهام تازه‌ای برای نگارگران شد و بنیان‌گذاری نوعی هنرپروری که سنت کار گروهی هنرمندان در کتابخانه-کارگاه سلطنتی بود، اشاره کرد (پاکباز، ۱۳۹۳، ۶۰) از کتب و نسخ خطی مهم در دوره ایلخانان می‌توان به شاهنامه ابوسعیدی یا همان شاهنامه دموت اشاره نمود. در نقاشی‌های مینیاتوری این کتاب تأثیر عوامل چینی کم‌تر و تأثیر طرح سفال‌های عهد سلجوقی بیشتر است (اکبری و کاشانی، ۱۳۸۸، ۶۰). به‌طور کلی نگارگری دوره ایلخانی از نظر ویژگی‌های بصری از کادری‌های افقی بهره گرفته و پیکره‌ها بلند قامت هستند و همچنین در نگارگری این دوره تأثیرات نقاشی مغولی به چشم می‌خورد.

۵- گذری بر نگارگری دوره تیموری

در حدود دو قرن بعد از تشکیل حکومت ایلخانی و با فتح ایران توسط تیمور (متوفی به سال ۸۰۷ ه.ق) در اواخر قرن ۸ ه.ق مراکز هنری از تبریز و بغداد به سمرقند و هرات در خراسان منتقل شد. در این عصر هنر نقاشی به اوج خود رسید و سبک ایرانی از دل سبک‌های مختلط دوره ایلخانی به وجود آمد. این هنر در عهد تیموری نه تنها تقلیدهای هنری و سبک‌های نقاشی چین را که از عصر مغول وارد ایران شده بود، مورد جذب و اقتباس قرار داد بلکه در مسیر استقلالی را نمایان ساخت که منعکس‌کننده روح هنری ایرانیان بود و به همین سبب عصر تیموری را دوره طلایی هنر نقاشی ایران دانسته‌اند (زرین‌ایل و کارگر جهرمی، ۱۳۹۱، ۱۴۳). اسکندر سلطان از نوادگان تیمور که در قرن ۹ ه.ق در مناطق فارس حکومت می‌کرد، سبب شکل‌گیری مکتبی به نام مکتب شیراز شد. پس از اسکندر سلطان عموزاده‌اش سلطان ابراهیم که مردی هنر دوست بود به عنوان جانشینش در مناطق فارس فرمانروایی کرد. وی خوشنویس بود و هدایایی نیز به صورت کتاب‌های مصور برای برادر خود بایسنقر در هرات می‌فرستاد (اکبری و کاشانی، ۱۳۸۸، ۶۷). همچنین از معروف‌ترین آثار به‌جامانده از وی می‌توان به شاهنامه سلطان ابراهیم اشاره نمود که اثر منتخب این تحقیق نیز از کتاب مذکور گرفته شده است.

۶- درخت واق

درخت واق جزو نقش‌مایه‌های کهن ایران است. این درخت در ادبیات ایران به درخت سخنگو نیز مشهور می‌باشد. در لغت‌نامه دهخدا آمده است که: "واق واق نام درختی است که در هندوستان می‌باشد، بس عجیب. بامداد، بهارش می‌باشد و شبانگاه خزان می‌کند" (دهخدا، ۱۳۷۳، ۲۰۴۱۶). در فرهنگ‌های دیگر، در مورد واق آمده است که: "درختی است موهوم و افسانه‌ای که بامداد بهار و شامگاه خزان کند و گویند ثمر و بار آن درخت به‌صورت آدمی و حیوانات دیگر باشد و سخن کند" (خلف تبریزی، ۱۰۶۳، ق، ۱۱۷۱). درخت واق اصل ششم هنر نگارگری و کتاب‌آرایی ایران است. این اصل تقریباً از سده ششم هجری به بعد وارد نقاشی تزئینی ایران شده است (اژند، ۱۳۸۸، ۵). در نقوش به‌دست‌آمده درخت واق، درختی با سرهای انسان و حیوان است. در کتاب نخبه‌الدهر فی عجایب‌البر والحر آمده است: "واق واق درختی است چینی، همانند بادام و خیار چنبر که میوه‌ای همچون چهره آدمی دارد. چون میوه این درخت برسد چندین بار صدایی همانند واق‌واق از آن به گوش می‌رسد، سپس به زمین می‌افتد و اهل این جزیره و مردمان چین را در این صدا مروا و مرغوا است" (دمشقی، ۱۳۵۷، ۲۴۹-۲۴۸). همچنین در یکی از بزرگ‌ترین و برجسته‌ترین سروده‌های حماسی جهان، از این درخت سخن به میان آمده است. با توجه به آیات شاهنامه، درخت سخن‌گو درختی

شگفت‌انگیز بوده که از دو بن و ریشه جفت شده که یکی ماده و دیگری نر است و دارای قدرت سخن‌گویی و تکلم می‌باشد و بو عطری خوش چون مشک دارد. در طول روز نر سخن می‌گوید و در شب ماده صحبت می‌کند (ذکاوت و قاضی‌زاده، ۱۴۰۰، ۳۳).
 درختیست ایدر دو بن گشته جفت
 یکی ماده و دیگری نر اوی
 به شب ماده گویا و بویا شود
 که چونان شگفتی نشاید نهفت
 سخن گو بود شاخ با رنگ و بوی
 چو روشن شود نر گویا شود

۷- نگاره اسکندر و درخت سخنگو

نگاره اسکندر و درخت سخنگو جزو نگاره‌های مهم و ارزشمند در شاهنامه است. داستان این نگاره درباره سفر اسکندر به انتهای جهان است که در آن‌جا با درختی سخن‌گو با سرهای انسان و حیوان روبه‌رو می‌شود و درخت سخن‌گو مرگ اسکندر را پیش‌بینی می‌کند. در این تحقیق نگاره اسکندر و درخت سخنگو از دوره ایلخانی و موجود در شاهنامه دموت و دوره تیموری موجود در شاهنامه ابراهیم سلطان مورد بررسی قرار می‌گیرد. در تصویر شماره ۱، نگاره متعلق به دوره ایلخانی، کادر به دو بخش نگاره و متنی در شش ستون تقسیم‌بندی شده است. در بخش اعظمی از نگاره از رنگ‌های طلایی و آکر استفاده شده و اسکندر و همراهانش روبه‌روی درخت قرار گرفته‌اند و مسیر دست اسکندر توجه را به سمت درختی که در حال مکالمه با آن است، جلب می‌کند.

درخت دو ریشه و تنه تنومند و درهم تنیده دارد که شاخه‌های آن به چند دسته تقسیم شده و برگ‌های درخت جفت‌جفت روبه‌روی هم قرار گرفته و شکل کاسبرگ مانندی ایجاد کرده‌اند و از میان برگ‌ها، سر انسان و جانوران بیرون آمده است. به‌جز سر مرد و زن، سر جانورانی که در این درخت به کار رفته عبارتند از: خرگوش، پلنگ، گوزن، گرگ، روباه یا شغال، پرندگانی مانند هدهد و کبوتر که برخی از آن‌ها با دهانی باز ترسیم شده‌اند که می‌تواند نشان از سخن گفتن آن‌ها باشد. چهره انسان و جانوران، در حالت نیم‌رخ اما چهره زن به صورت تمام‌رخ با اجزای صورت ساده و به‌صورت ابتدایی ترسیم شده است. در این درخت نقش سر مرد و همینطور سر زن قابل مشاهده است.

تصویر ۱: اسکندر و درخت سخنگو (۷۳۶_۷۱۳ ه.ق.)، شاهنامه دموت، گالری فریر، واشنگتن. (URL1)
 تصویر ۲: اسکندر و درخت سخنگو (۸۳۷_۸۳۳ ه.ق.)، شاهنامه ابراهیم سلطان. (URL2)

در تصویر شماره ۲، نگاره مربوط به دوره تیموری، تمام صفحه به نگاره اختصاص پیدا کرده و متنی در آن وجود ندارد. زمینه با دو رنگ آبی و آکر رنگ‌آمیزی شده است. اسکندر لباسی شبیه به سربازان پوشیده و سرش را بالا گرفته و به درخت نگاه می‌کند. تنها یک سر انسان با چهره زن روی درخت قابل مشاهده است و سایر نقوش سر حیواناتی مانند پلنگ، خر، اسب، گوزن، خرس، بز، کفتار و جانوران افسانه‌ای مثل اژدها و دیو را شامل می‌شود. بدنه درخت به صورت یکپارچه و صاف به سمت بالا حرکت کرده و سپس چند شاخه شده است. به عبارت دیگر این درخت از دو تنه مستقل اما درهم تنیده تشکیل نیافته است.

برگ درخت شکلی قطره مانند دارد و هر برگ به‌صورت جداگانه از برگ دیگر ترسیم شده است. شاخه و برگ و نیز سر انسان و جانور، فضای آسمان و کادر را پر کرده که نشان از اهمیت آن دارد. در این درخت در یک نگاه کلی، ویژگی‌های بصری درخت واقعی اعم از فرم تنه، شاخه و برگ و همچنین نقوش سر انسان و حیوان در دو نگاره منتخب اسکندر و درخت سخنگو در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱- بررسی ویژگی‌های بصری درخت واق در نگاره اسکندر و درخت واق. منبع: نگارندگان.

سر جانوران اسطوره‌ای	نقوش واق			برگ درخت		شاخه درخت		تنه درخت		دوره تاریخی	درخت واق
	سر حیوان	سر مرد	سر زن	کم-پشت	متراکم	صاف	منحنی	یکپارچه	درهم تنیده		
	*	*	*		*		*		*	ایلخانی	
*	*		*	*		*		*		تیموری	

۸- نتیجه‌گیری

طبق تحلیل و بررسی‌های انجام یافته از دو نگاره اسکندر و درخت واق در شاهنامه دموت و شاهنامه ابراهیم سلطان می‌توان اذعان نمود، نوع ترسیم درخت واق در دو دوره ایلخانی و تیموری دارای تفاوت‌های قابل توجهی است. در داستان اسکندر و درخت سخنگو، اسکندر به پایان جهان رسیده و با درختی با شمایل عجیب روبه‌رو می‌شود، این درخت سخنگو که با سر انسان و حیوان است، مرگ اسکندر را پیش‌بینی می‌کند. با توجه به داستان و ویژگی‌هایی که در داستان ذکر شده، درخت با ریشه‌های تنیده درهم و شاخه‌هایی مزین شده با سر انسان دارد که این نقش به خوبی در نگاره مربوط به دوره ایلخانی ترسیم شده است. درخت واق متعلق به دوره ایلخانی دارای ویژگی‌های دیگری از جمله شاخه‌های منحنی و برگ‌های متراکم، میوه‌هایی به شکل سر انسان اعم از سر زن و مرد و جانوران است که سر انسان و جانوران، به صورت نیم‌رخ اما صورت زن به صورت تمام‌رخ با اجزای ساده و ابتدایی ترسیم شده است. درخت واق مورد مطالعه متعلق به دوره تیموری دارای تنه‌ای یکپارچه، شاخه‌های صاف و برگ‌های کم‌پشت با یک سر انسان و سرهای حیوانات و جانوران افسانه‌ای است.

منابع

۱. آژند، یعقوب. (۱۳۸۸). "اصل واق در نقاشی ایران". هنرهای زیبا/ هنرهای تجسمی. دوره اول، شماره ۳۸، صص ۱۴_۵.
۲. اکبری، تیمور و پوریا کاشانی. (۱۳۸۸). تاریخ هنر و نقاشی مینیاتور در ایران (برای رشته‌های باستان‌شناسی، تاریخ و هنر). تهران: سبحان نور.
۳. پاکباز، رویین. (۱۳۹۳). نقاشی ایران: از دیرباز تا امروز. تهران: زرین و سیمین.
۴. خلف تبریزی، محمد حسین. (۱۰۶۳ق). برهان قاطع، به اهتمام محمد عباسی. تهران: کلاله خاور.
۵. دمشق، شمس‌الدین محمد. (۱۳۵۷). نخیه‌الدهر فی عجایب‌البر والبحر. ترجمه حمید طیبیان. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۶. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
۷. ذکاوت، سحر و خشایار قاضی‌زاده. (۱۴۰۰). "بررسی تطبیقی ویژگی‌های بصری درخت سخنگو در نگاره شاهنامه دموت با داستان مشی و مشیانه". پژوهش‌نامه گرافیک و نقاشی. دوره ۴، شماره ۷، صص ۲۸_۴۰.
۸. زرین‌ایل، مهدی و وحید کارگر جهرمی. (۱۳۹۱). "نگارگری ایران در دوران تیموری (عصر طلایی نگارگری ایران)". تاریخ نو، شماره ۴، صص ۱۴۹_۱۴۳.
9. URL1: https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_F1935.23/ (access date: 1403/02/29).
10. URI2: <https://twitter.com/SaaraShahbazi/status/1122156648506777600?s=19> (access date: 1403/02/29).